

תגובה לרב ענבל.

בגליון כ"ט של "אקדמות" (שבט תשע"ד) הופיע מאמרי "היש בסיס הלכתי לקוד לבוש לנשים?", בו טענתי שאין בסיס הלכתי לחיובה של האשה לכסות חלקים מגופה. המאמר התפרסם בצירוף תגובותיהם של הרב שמואל אריאל ושל הרבנית טיקוצ'ינסקי ובתוספת תשובתי לתגובותיהם. בגליון תשרי של "המעין" משנה זו מובאת תגובה נגדית נוספת, פרי עטו של הרב יהושע ענבל, ועליה ברצוני להגיב כאן.

מכיוון שלדיון יש רקע קודם אשתדל לקצר, ובמידת האפשר להסתמך על הדברים שכבר פורסמו. אמנם התוצאה היא מאמר הקשה לקריאה בפני עצמו, ושיש להקדים לו עיון בדיונים קודמים, אבל האפשרות החלופית להציג מחדש את כל הטיעונים ולטחון קמחא טחינא אינה סבירה.

אחת השאלות שהעליתי בפתיחת מאמרי ב"אקדמות" קשורה לכך שהלכות צניעות כאלו (כלומר הלכות המפרטות את חובת האשה לכסות חלקים מגופה, עם פירוט של חלקים אלו) פשוט אינן נמצא בספרי הפוסקים כמו הרמב"ם והשלחן-ערוך. טענות מסוג זה, הנסמכות על מה שלא נאמר ולא על מה שנכתב בפירוש, סובלות תמיד ממידה מסוימת של בעייתיות שהרי לא ראינו אינה ראייה. במובן זה אני חש שמאמרו של הרב ענבל דווקא חיזק את טענתי: על אף הבקיאיות הרבה המופגנת בו, וההגעה למקורות אותם לא הכרתי, הרב ענבל לא הצליח להציג אפילו מקור בודד, גמרא או ראשון או אפילו אחרון, בו נאמר בפירוש שיש חיוב כיסוי מן הסוג הזה על האשה¹.

יתר על כן, הדין שהביא הרב ענבל מספר התרומה בשם המרדכי, דין שהובא בפוסקים על השלחן ערוך, ולפיו כאשר יש צורך לבדוק לפני החליצה אם היבמה היא כבר גדולה אזי

בדיקת האשה אם יש לה שערות [הכוונה במקום הערווה, נ.ש.]: יכול להיות אפילו על פי נשים ... ואם בודקים בדדין אי שוכבין או מוטיין זה הדבר יכול האיש לבדוק בלא גנות וטוב הדבר ...

הוא לכאורה סיעתא לעמדתי זו. אילו היה נאמר שאין ברירה, שצריך כאן עדות שמועילה מדאורייתא וכדומה - מילא, אבל כאן האמירה היא שבדיקה כזו נעשית "בלא גנות"² – קשה מאד לענ"ד לישב אמירה כזו עם המחשבה שחשיפת בשרה של האשה בפני גברים היא איסור מן הסוג הרגיל כמו אכילת חזיר³.

¹ אני מוציא מכלל זה את שאלות כיסוי הראש באשה נשואה, ובפרט באופן בו הן מופיעות בתנא דבי רבי ישמעאל (כתובות עב.). וברמב"ם. זהו נושא נפרד שנידון בארוכה כבר במאמר המקורי, וגם בו לא חידש הרב ענבל פרט שאליו לא הייתה התייחסות מוקדמת, למעט אולי דברי הר"י פערלא שיובאו להלן.

² כאן מדובר בבדיקת בוחל וצמל כשם שבדק שמואל, כמבואר בבה"ט קס"ט סקי"ב ולכאורה ברור שהכוונה באופן שבדק שמואל כמובא בנדה מז. ושלא כמו שהציע הרב ענבל שרק פושטת את הבגד העליון.

ועין בבית אפרים הלכות חליצה (ד"ה ועתה אבאר) שהציע את קושיתו של הר"ש בן הרשב"ץ, מדוע בעל ספר התרומה אומר שהוא "בלא גנות" ואילו שמואל היה צריך לשלם לשפחה דמי בשתה? ותרוץ "דבדיק באמתיה שלא לצרכה רק לידע הדין ומפני שבדק בה על לא דבר יש בו משום בושות, משא"כ היכא שהבדיקה היא בשביל האשה עצמה הבאה לחלוץ אז בשערות א"א לאנשים לבדוק משום גנות האיש הבודק משא"כ בדדין ס"ל לסה"ת דאין בזה משום גנות". לפי דרכנו למדנו שלא הבין כפי שהציע הרב ענבל בהערה 12 שבמאמרו, שהבדיקה היתה לצורך דיני כלשהו מעבר להתלמדות. מעבר לזה גם לא הבנתי את דיוקו של הרב ענבל מדברי ההגהות מיימוניות באותה הערה.

³ כאן לא יועיל, לכאורה, גם התרוץ הסטנדרטי ולפיו ההיתר שיש לאיש בנוי על אומן באומנותיה טריד וזה עצמו יוצר היתר לאשה כי איסורה שלה בנוי על לפני עוור. מעבר לבעיות עליהן הצבעתי במאמרי ובתגובתי לרב

מכאן ואילך אסדר את תגובתי לפי כותרות הסעיפים במאמרו של הרב ענבל:

דין ערוה בהלכה

סעיף זה כולו קשור לשאלת האיסור על האיש לראות, ואינו עניין לחיובה של האשה לכסות, אלא אם כן מניחים שהדברים תלויים (ראה בסעיף הבא), כלומר שכל פרט בגוף שנאסר על האיש להסתכל בו חייבת האשה לכסותו, בדיוק על ההנחה הזו היה ברצוני לערער.

אמנם הרב ענבל מראה (בהערה 2 שלו) שאיסור קריאת שמע מול הערוה קשור לגרימת הרהור ולא לבזיון, בסתירה למה שטענתי במאמרי המקורי. אבל כבר בתשובתי לרב אריאל (סעיף 9 בתגובה שפורסמה באקדמות) טענתי שגם אם נאמר כך, עדיין אי אפשר לומר שגרימת הרהור גוררת חיוב כיסוי ואפילו אינה אוסרת אוטומטית את עשית המעשה גורם ההרהור, והוכחתי זאת מההיתר לגברים ערומים לישון בטלית אחת אף שמעשה זה מוצג בגמרא כגורם הרהור ואוסר בקריאת שמע.

אולי אפשר לומר יותר מזה. הראוני דברי הבן איש חי (הלכות שנה ראשונה בא, י'), הכותב כי

אשה שמניקה את בנה ומגלה דדיה, אסור לקרות או לברך כנגדה, אפילו היא אשתו וכל שכן באשה אחרת, ויש אומרים דכיון דהאשה דרכה לגלות דדיה בזמן היניקה הרי הדדים נחשבים אותו זמן כמו כפות הידים והפנים, ורק אם אינה מניקה שדרכה להצניע דדיה ומקפדת על זה אז אסור לקרות כנגדה, ויש לסמוך על סברה זו בשעת הדחק.

קשה להאמין שהבן איש חי סבר שדדיה של אשה אינם גורמים להרהור אף במקום ובזמן שדרכה לגלותם, ובכל זאת הוא מתיר לקרוא קריאת שמע כנגדם. לכאורה מה שניתן להסיק מדבריו הוא שגרימת הרהור איננה הסיבה שבגללה אסור לקרוא קריאת שמע, אלא רק הבזיון (שלכן אם הדרך לגלות אין כאן בזיון) ואם כך אולי גם במקרים שהרהור מוצג בתור הגורם לאיסור ק"ש, הכוונה לצד הבזיון שיוצר ההרהור.

האם יש איסור לחשוף 'ערוה'

בקטע זה מנסה הרב ענבל להתייחס לשאלה שהועלה לעיל, כלומר להראות כי איסור ההסתכלות של האיש גורר חיוב כיסוי של האשה, ובמסגרת זו הוא מזכיר את איסור "לפני עוור".

לא הצלחתי להבין מדבריו של הרב ענבל האם הוא מתכווין לומר שאכן איסור לפני עוור הוא סיבה לחייב את האשה לכסות את גופה כשהיא יוצאת לרשות הרבים, או שהוא תופס את חיוב הכיסוי כתקנה חברתית המיועדת להציל את הגברים מאיסור, ואולי לדעתו חיוב הכיסוי נוצר מצירוף שני הטעמים הנ"ל. לצורך העניין אשתדל להפריד בין שני הטיעונים.

לגבי תקנות, כמובן שבכך מאמרי אינו עוסק ולכך טענותי אינן נוגעות. האפשרות של קהילות לתקן תקנות ולכוף אותן על חברי הקהילה בוודאי קיימת בהלכה, אבל היא נושא ארוך ומורכב בפני עצמו. בפרט ידוע פסקו של המגיד משנה, אשר צוטט רבות, ולפיו "אין לנו לגזור גזרות מדעתנו אחר דורות הגאונים ז"ל" (חמץ ומצה ה' כ'), פסק אשר מן הסתם מגביל את תוקף תקנות הקהילות לזמן ולמקומן. בהמשך יש לדון בשאלות של מיהו בעל הסמכות לתקן (מרא דאתרא או ז' טובי העיר וכדומה), ואף בתקנות של בית דין הגדול יש מקום לדון בשאלות של פשטה הוראתן בכל ישראל וכדומה. מכל מקום, אם תופס הרב ענבל את חיובי הצניעות כבאים מתוקף תקנות הקהל הדבר מעביר את הדיון למישור אחר בו אינני בטוח שיש בינינו ויכוח.

נעבור, אם כן, לשאלת "לפני עוור". בעוונותי לא הצלחתי מימי להכניס סדר במקורות השונים אותם אני מכיר בסוגיה זו, ואני מוצא כי קשה להציג תובנה כללית שלא ניתן יהיה להביא לה סתירה מדין זה או אחר, אך בכל זאת אציע כאן כמה מחשבות, חלקן כלליות וחלקן נוגעות לחיובי הצניעות.

אריאל לגבי השימוש הגורף בסברת באומנותיה טריד, הרי שלפי זה היה ניתן להתיר במקרה דנן גם את הבדיקה בסימן התחתון.

השאלה הבסיסית, אותה הצגתי כבר במאמר המקורי, נוגעת להיותו של איסור לפני עוור – אם לא מגבילים אותו בצורה מסוימת - כה רחב, עד שניתן לכלול בו כמעט כל פעולה אנושית. אם אני קונה מכונית חדשה ונוצצת הרי שהכשלתי את שכני בלאו דלא תתאוה ואולי גם לא תחמוד. המורמונים מאמינים שניתן להמיר אנשים לדתם גם לאחר מותם והם סורקים רשומות של מתים ועורכים טקסי עבודה זרה כדי להמירם, ועל כן כל מי שמפרסם מודעת אבל מכשיל לכאורה את אנשי המכון שהקימו לצורך זה במקדשם אשר במדינת יוטה באיסור ע"ז שגם בני נח מצווים עליו. שיחה פשוטה יכולה להדרדר ללשון הרע, העסקת עובד בתנאים מודרניים מעמידה בפניו אלפי אפשרויות להנות מממונו של המעסיק ללא היתר, וכמעט אין מי שלא נכשל בסיטואציות כאלו כפי שלימדונו חז"ל שרובם בגזל וכולן באבק לשה"ר. באזורים מסוימים במדינתנו צפיפות הקבצנים היא כזו שכמעט ואי אפשר לחיות שם מבלי לעבור כל יום על לא תעשה של לא תאמץ ולא תקפץ ולבטל מצוות עשה של פתח תפתח, וכן הלאה עד אינסוף.

לא פשוט להמציא קו תיחום שיחלק בין פעולות אותן ניתן להגדיר כ"לפני עוור" ובין כאלו שאינן. אפשר להציע שחפץ כלשהו צריך לעבור מיד ליד, או שלפני עוור חל רק כאשר השני מבקש את הפעולה האסורה, אבל אין זה מסתדר עם המכה בנו גדול ועוד דוגמאות. מה שניסיתי לטעון במאמר הוא שאיך שלא נחלק בין המקרים שנאסרו לבין רכישת מכונית נוצצת או קיבוץ נדבות שהמנהג להתירם, סביר להניח שהקו המפריד יפול כך שחיוב הכיסוי לא יכלל בתוך גדרו לפני עוור.

בפרט, נראה היה לי שניתן להציע כאן את הסברה (מעין מה שהציע הרש"ז אוירבך בדיונו בהיתר לכבות גחלת של מתכת ברה"ר בשבת מחשש שמא יזקו בה רבים) ולפיה דבר שאדם עושה כחלק משגרת יומו וחיינו הרגילים לא שייך בו לפני עוור גם אם יש מישהו שינצל את מעשיו לעבירה כלשהי.

בנוסף, אם סברת האיסור היא לפני עוור אזי צריך לצפות לחפיפה מוחלטת בין איסור ההסתכלות לחיוב הכיסוי, ואם כן אחר שהמרצה מעות מידו לידה לא ינקה מדינה של גיהנום והמביט בעקבה כאילו הביט במקום התורף וכו' תהיה חייבת לכסות את כל המקומות האלו, וכמובן שיאסר עליה לכבס בנהר באופן שיוצר גילוי וכיוצ"ב, זה לא שמענו.

לשאלת תרי עברי דנהרא, הרב ענבל הציע כי בכל אשה ואשה יש איסור נפרד ולכן אין האפשרות לצפות בגופה של זו יוצרת "חד עברא" לגופה של זו (להבדיל, לדוגמה, מאיסורים אחרים כמו עבודה זרה (שו"ת כת"ס יו"ד פ"ג) או איסורי מאכל (חוו"י קפ"ה)). כנראה שהרב ענבל הבין שגם בקריבה לעריות ישנו עקרון המקביל ל"גופים מחלקים" שמצינו במסכת כריתות, לומר זאת גם לגבי קריבה לעריות נראה לי קצת חידוש.

גילוי ראש באשה נשואה

בקטע זה הרב ענבל מתייחס לדברי בעיקר בהערות.

על השאלה שהעליתי לפיה אם החיוב לכסות את הראש הוא משום הרהורא דגברא מדוע הוא נהוג רק בנשואות ולא בבתולות, הוא מביא בשם ראשונים (הערה 10) שהאיסור הוא רק בנשואות הרגילות לכסות ראשן אבל בבתולות הרגילות בגילוי שיער ליכא הרהור. אם מבינים כפי שהצעתי במאמרי, שחיוב הכיסוי הוא סמל להיות האשה נשואה (מעין טבעת נישואין), אפשר להבין את שיטת הראשונים הזו: נשים נשואות נוהגות לכסות ראשן מסיבה שאינה קשורה להרהור, ולכן מי שרואה אותן בגילוי הראש זה מטריד אותו ואוסר בקריאת שמע. אבל אם יסוד האיסור, כפי שהציע הרב ענבל, הוא החיוב המוטל על האשה למנוע את הרהוריהם של הגברים, אזי אדרבא שתגלינה כל הנשים הנשואות את ראשיהן וממילא לא יגרמו להרהור כפי שהבתולות אינן גורמות לכך. לכאורה ברור מדברי הראשונים הללו שאין קשר בין חיוב הכיסוי לגרימת הרהור שאם לא כן טענתם היא מעגלית. וראה עוד בתשובתי לרב אריאל, סעיף 5 שם.

בהערה 7 שלו הרב ענבל מתעלם מן העובדה שאיש ממוני המצוות לא מנה את דין כיסוי הראש בנשואות למרות התיג שלו בגמרא כ"דאורייתא". לכאורה התירוץ היחיד שניתן לומר על כך הוא

שמדובר בסניף של איסור לפני עיוור (ראה בהמשך) – זה לענ"ד נסתר מההיתר של שער הבתולות כנ"ל, וראה הדיון בדברי ר"י פערלא בהערה 8 לקמן.

את הדברים בהערה 8 של הרב ענבל לא ממש הבנתי. בתגובה לרב אריאל (סעיף 2) כתבתי שמעשים כמו "טווה ורד כנגד פניה" או טווה בשוק, "אינם עבירה בפני עצמם אלא מעשים שהיו, במקומות ובזמנים בהם נכתבו ההלכות, סוג של קריצה כלפי הגברים והזמנה לניאוף. מעשה כזה יכול להיות עבירה בגלל ההקשר החברתי שלו אבל לא חפצא של איסור". הסקתי מכך שאין בחיוב הגירושין כדי להוכיח על כך שהמעשה עילת החיוב הוא חפצא של עבירה, אלא הוא יכול להיות מעשה שנחשב לפריצות באותו זמן, ורציתי לומר שגם כיסוי ראש האשה הנשואה היה באותה קטגוריה. הטענה היא שאם יהיה מנהג שנשים המעוניינות בזנות ילבשו בגד צהוב אזי באותו מקום וזמן זו אכן תהיה עבירה שהיא עילה לגירושין, אבל אין טעם בהעברת האיסור למקום ולזמן אחר.⁴

לגבי כרבלתא (הערה 9) יש שתי שיטות, שיטת הגאונים (וכנראה כן סבר הרמב"ם) שהוא בגד של כלאיים (וזה ההקשר לסוגיה דברכות של אין עצה ואין תבונה, וללשון הרמב"ם בהל' כלאיים "קופץ וקורע") ושיטת רש"י שהוא בגד אדום. רש"י הוכיח את שיטתו מהמלים "לבושהו וקרבלתהו" שבספר דניאל, המתארות את לבושם של חנניה מישאל ועזריה, ולכן מן הסתם חשב שהפסול בבגד זה הוא רק לנשים.

בענין אמנון ותמר המובא באותה הערה⁵, לא ידעתי מנין לרב ענבל שתמר לא רצתה להנשא לאמנון לאחר שנאנסה, והלא קודם לכן הבטיחה לו שהמלך "לא ימנעני ממך", ולאחר שנאנסה התלוננה כלפי אמנון על "הרעה הגדולה הזאת מאחרת אשר עשית עמי לשלחני" וברבינו ישעיה שם פרש בפשיטות "שהיתה רוצה שישאנה לאשה"⁶.

לא מיותר להפנות כאן לשו"ת חת"ס⁷ (ליקוטים ב') בו הוא דן בחבישת כובע קש שיש בו נקבים (לאיש, לענין אמירת דברים שבקדושה) ומשווה זאת עם כיסוי ראש האשה. הוא מוכיח מהמשנה בשבת שמותר לאשה לצאת לרה"ר אפילו "בשבכה...שהיא נקובה נקבים גדולים" ומוכיח מכאן אף למצב בו "השערות יוצאות מבין הנקבים" ו"הפרוץ מרובה על העומד". כמובן שאם מדובר בהרהורא דגברי ובאיסור לפני עוור קשה מאד להבין רעיון כזה. החת"ס אפילו טורח להזכיר באותו הקשר ש"לבוד לא אמרינן אלא במידי דמחיצות" – עצם המחשבה על היתר "לבוד", אם מקור האיסור הוא הכשלת האנשים במראות אסורים, מעוררת שחוק. לענ"ד קשה לקרוא את דברי החת"ס בתשובה זו בלי להתרשם שהוא תפס את חיוב כיסוי ראש האשה כסוג של סמל (כפי שהצעתי במאמרי, משהו

⁴ ראה גם בחלקת מחוקק קט"ו סק"י שכתב בפשטות כי "כולן (כל הפירושים לטווה ורד כנגד פניה, נ.ש.) עולין להלכה שכל שהוא עזות היא עוברת על דת יהודית". לכאורה ברור שאין כוונתו לומר שכל הפירושים הם הסבר נכון בגמרא, אלא שההסבר המדויק פחות חשוב והשאלה היא רק מהו דרך עזות, וקשה להאמין שאין הדברים תלויים במקום ובזמן ומשתנים לפיהם.

⁵ לגבי מה שעניתי לרב אריאל (בנקודה 2 במאמרי באקדמות) מצאתי סייעתא לי בהר"י פערלא עשין צ"ו הנזכר לעיל, שגם הוא הבין כי דברי הספרי משמעותם שכיסי הראש הוא אין בו איסור דאורייתא "ולא למד מקרא אלא שכן נהגו".

⁶ ואגב מה שכתב הרב ענבל, שכיוון שעל פי ההלכה הנשואין לאנס תלויים ברצונה של האשה אזי מי שאינו יודע זאת "טועה בדבר מקרא" לענ"ד אינו נכון. זכות הנאנסת לסרב אינה מפורשת בתורה.

⁷ בתשובה ידועה הנוגעת לכיסוי ראש האשה, בשו"ת או"ח ל"ו, החת"ס מחמיר מאד על פי פרשנותו בגמרא שמצריכה שני כיסויים ועל פי הזוהר, אבל למיטב הבנתי אין בכך סתירה למה שכתב בליקוטים, והתשובה באו"ח גם אינה נוגעת לשאלת מקור חיובו של כיסוי הראש (אם הוא מצד החובה לבעל או מחשש הרהור של גברים).

הדומה לטבעת נישואין ומבטא הכרזה על היותה נשואה) שאז ניתן לדמותו לכסוי ראש האיש שבא לסמל את הכנעתו לקב"ה⁸.

שש התיחסויות של חז"ל לחשיפת 'ערוה'

א. לגבי שמואל, ראה הערה 2 במאמר זה שהשוו מקרהו לבדיקות של יבמה (וככל הנראה הוא הדין בממאנת ע' אה"ע קנ"ה) אף שמדובר ביהודיה שהיא לפחות שומרת יבם אם לא אשת איש מדרבנן. מעבר לכך הרי גם מצד שפחה היא אסורה לשמואל עצמו, ואם אינו עומד לבא עליה הרי המכשלה של הרהור, אם מצד ונשמרת או מצד איסור שפחה, עדיין קימת וא"כ יהיה כאן שוב גם לפנ"ע וכן הלאה.

ב. לגבי הנסקלת ערומה, הטיעון מ"לילך עירום בשוק" למיטב הבנתי הוא בגדר בזיון (או חלק מההוכחות לשגעון) ולא "איסור" במובן הפשוט של מושג זה. גם אם מדובר באיסור, הוא חל על אנשים ונשים בשוה (ומ"מ האיש ודאי נסקל עירום לכו"ע). יקרא הקורא שנית את הקטע במאמרי הדין בראיה מנסקלת וישפוט אם יש בדברי הרב ענבל משום דחיה לראיותי.

ג. את דברי המהר"ם מרוטנבורג (הלכות שמחות ע"ז) כדאי לצטט מתוך הכתב:

הלכה כת"ק דאין האשה משנה קריעתה מן האיש ... ואם תאמר כיון דעל אביו ועל אמו קורע כולן אחד האיש ואחד האשה, והקרע הוי למעלה מבית הצואר ולמטה עד שמגלה לבו וצריך לקרוע בחוץ נגד העם בודאי דבר זה גנאי לאשה ובין ר' יהודה ובין רבנן חיישי להירהורא, ר' יהודה בסוטה אם היה לבה נאה לא היה מגלהו והא דלא חייש בפרק נגמר הדין להירהורא משום דמיקטלה, ורבנן דלא חיישי להירהורא בסוטה משם דנוסרו כל הנשים? יש לומר שאין יצר הרע מצו' בעת צער. וכה"ג צריך לומר בסנהדרין פרק כהן גדול מקום שנהנו נשים לצאת לפני המטה יוצאין ולא חיישינן שמא יסתכלו בהן האנשים. אי נמי כיון דאמר מר אפירקסיתו אינו מעכבת פירוש אינו צריך לקרוע סודר שמתעטף בו ... א"כ הרי היא יכולה לכסות הקריעה באפרקסיתה.

הרב ענבל ציטט רק את המלים המודגשות, המרכיבות את חציו השני של משפט השאלה⁹ ואת משפט התשובה, ויצא לו משפט חדש, בניחותא, האומר כי היתר הגילוי בסוטה הוא מפני שזהו מקום צער (בדומה למה שהציע הרב אריאל) ואין הרהור שולט בו, וכי מכך למדנו להתיר יציאת הנשים לפני האנשים בלוויה. למען האמת הפירוש הוא הפוך: מהר"ם מרוטנבורג הבין שבסוטה יש מקום לגרימת

⁸ בהערה 5 טוען הרב ענבל שאין למעט את האשה מלפני עוור בנושא זה כי היא בת חיובא. אני מניח שזה אינו נכון אם האיסור הוא מצד ונשמרת מכל דבר רע שלא יבא לידי טומאה בלילה, ובזה מסתמא האשה איננה כפי שאינה במילה. לגבי הבטה ביופיה ראה בבית שמואל אה"ע כ"א ב שהוא מדרבנן לדעת הרמב"ם, ולגבי הש"ך ביו"ד קנ"ז סק"י ממנו משמע שלא רק שהוא מדאורייתא אלא גם יהרג ואל יעבור יש מקום לדון באיזה אופן מדובר, ראה בדברי החו"י שהובאו שם בפ"ת.

צודק הרב ענבל במה שהביא שם מפירוש הר"י פערלא על ספר המצוות לרס"ג את הסברה ולפיה כסוי ראש בנשואות הוא מצד לפני עוור, אם כי למיטב הבנתי אין זו דעת הרשב"ץ אלא פירוש שמביא הר"י פערלא כדי לתרץ את עמדת הרשב"ץ מקושיה, במסגרת של פלפול די סבוך. לענ"ד אין הדברים מתיישבים, לדוגמה, עם תשובת החת"ס שהובאה כאן, ואולי נאמרו אליבא דהתנא דבי רבי ישמעאל ושיטת הרמב"ם שגם פנויות חיבות בכיסוי הראש, ראה הערה 1 לעיל.

⁹ את סימן השאלה (ושאר סימני הפיוק) כאן הוספתי אני, כמובן, אבל לענ"ד הוא מוכרח, אחרת המובאה מרבי יהודה נשאר ללא פתרון. כרגיל המלים "ואם תאמר" מציינות את תחילת השאלה ו"יש לאמר" את תחילת התשובה.

הרהור, אלא שמבטלים את החשש הזה בגלל הפסוק של ונווסרו כל הנשים¹⁰ המחייב לעשות לסוטה בזיון אף על פי שהדבר גורם להרהור. על כן, מכיוון שהמהר"ם הבין גם שקריעת האבל על אב ואם צריכה להיות "מבית הצואר ומטה עד שמגלה לבו" ממש, (שלא כמו שהציע הרב ענבל על סמך המקובל היום שזה עד מפתח הצואר¹¹), הוא שואל מדוע במקרה זה לא חוששים להרהור, ועונה שאין חשש במקום צער. בשתי נקודות (הסיבה להיתר החשיפה בסוטה, והשיעור של מגלה לבו באבל) מפורש כאן היפך דברי הרב ענבל.

ד-ה. לגבי מלקות, הרב ענבל לא הביא בחשבון את הדין האומר שהמלקות צריכות להיות על בשרו, וזה גם שיעור הגילוי. כמו כן לגבי צרעת, לשון הרמב"ם אינה נראית כדבריו, וגם לו יהי כן לא יפתור את בעית הגילוח. שתי הנקודות מפורטות יותר בהערות 9 ו 10 של מאמרי המקורי באקדמות.

ו. לגבי הרהור באשתו נדה, אם הבעיה היא ונשמרת לא ברור לי מדוע הרב ענבל תופס בפשטות שהוא מותר (ראה באר משה ח"ג קנ"ד). מכל מקום לומר שאיסורי הרחקה לא נוהגים כשאין חשש שיגיעו לעבירה נראה מוזר מאד לאור הדיון של הנוב"י שהבאתי במאמרי בנגיעה לפני טבילה.

בהערה 20 הרב ענבל מציע שהרלב"ח עוסק הרהור ש"אינו רצוני אלא תגובה אוטומטית", ומסיק ש"דברי הרלב"ח הוצאו מהקשרם". אבל בתשובה מפורש, והרב ענבל אף ציטט זאת, שמדובר על "דבר שלא יצא לפועל ... ויש לנו דמחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה" - זהו כלל בכל העבירות, לאו דווקא בעריות. את המקרה של המקדש את האשה על מנת שאני רשע גמור (קידושין מט:): מעמידה הגמרא באופן שהרהר דבר ע"ז בלבו, והרא"ש שם (סימן יד) מפנה לפסוק 'למען תפוס את בני ישראל בלבם' שהוזכר בגמרא (שם מ:): כמקור לכך שמחשבת ע"ז הקב"ה מצרפה למעשה. אם כדברי הרב ענבל, למה ללכת דווקא להרהור ע"ז, אפשר להעמיד את הדין גם בהרהור שאר עבירות בלבו באופן של "הרהור רצוני".

סיכום

לאחר אריכות הדברים, והתודה לרב ענבל על המקורות והפרשנויות שהביא במאמרו, אינני רואה בהם ראיה למסקנות שהוא גוזר מהם. אקווה כי הדיון שהתפתח מעל דפי "אקדמות" ולאחר מכן ב"המעין" יהיה לנגד עיניהם של תלמידי חכמים העוסקים בנושא, וכפי שסיימתי את מאמרי הראשון, יראו המה וישפטו.

¹⁰ למען האמת סברה זו די מחויבת שאם לא כן למה סמכו רבנן על הפסוק של ונווסרו כל הנשים, שיענו לרבי יהודה שאין יצר הרע מצוי לשעה או במקום צער.

¹¹ לגופו של עניין, נכון הוא שמנהג העולם לא לגלות את לבו ממש גם בקריעה על אביו ואמו, אבל באמת לא ברור מקורו של מנהג זה והאם כולם מסכימים לו [ראה לדוגמה ספר ארחות רבינו הקהילות יעקב חלק ד', עמוד צ' והמקורות שנסקרו בספר זכרון בצלאל (דבליצקי) סעיף ב'].

מעבר לכך לענ"ד אין כאן מקום להשוואה. הקריעה בסוטה היא כדי לבזותה, הקריעה במלקות היא או חלק מעניין הבזיון (ונקלה אחיך) או בכדי שילקו ולא את בגדיו כמבואר בספרי, ואילו באבל מטרת הקריעה היא, ככל הנראה, הפגנת צער באופן של השחתת רכוש. דומה שרק כך אפשר להבין את הדינים של מחזיר קרעו לאחוריו ואת ההיתר לא לקרוע את הבגד התחתון (מה שאומר שבסופו של חשבון בשרו לא מתגלה), והרעיון הזה מסתדר גם עם הדין שהקורע על מתו הוי מתקן, מה שמראה לכאורה שבקריעה על המת המטרה היא עצם ההשחתה ולא חשיפת הבשר (שאז היה לפחות מלאכה שאצל"ג).